

סיפור חיי – אני ומשפחתי (הסיפור החלקי- עד לימים הראשונים בארץ)

הדפסה ועריכה: **אסתר אור** (בתה של האחות חנה ליכט)

אני כותב את קורות חיי קודם כל בשביל עצמי, כדי שאוכל להציץ מדי פעם ולהיזכר באירועים שעברתי בחיי.

נולדתי ב-23.11.1917 בפולין בעיר קובל, שכיום נמצאת במערב אוקראינה. בתקופה בה נולדתי עדיין היתה מלחמת העולם השנייה, וברוסיה היה אז סוף מהפכת אוקטובר, ונקבעו גבולות חדשים של מדינות האזור.

במשפחה שלנו היינו 7 נפשות: האבא- אברהם, אמא- אסתר-איטה, האחות הבכורה- לאה-לייקה, האח הגדול- אריה-לייבל, האח הבינוני- זאב-וולוולה, אחותי חנה ואני שלום. גרנו בבית משותף- "הירישע" (הירושה). באותו בית גרו אתנו עוד שתי משפחות בנות שבע נפשות כל אחת: גיטל אחות אבי (אמו של שייע) ובעלה זלמן-זימע, ומשפחתו של האח של אבי- ישעיהו- שייקל. הבית היה עלוב מאד; היו בו שלושה חדרים, חדר אחד לכל משפחה. קשה לי לתאר עכשיו איך הסתדרנו, אבל אני זוכר טוב מאד, שהמיטה שלי היתה תלויה מהתקרה. בבית היה לנו מטבח גדול משותף עם תנור גדול- "פעייקאלוק" שאפשר היה לשכב עליו, ובו אפו לחם ועוגות ושמנו טשולנט לשבת. לתנור מקדימה היו מחוברים כיריים גדולים. השירותים היו כמובן בחוץ, משהו עלוב מאד, והתרחצנו בבית המרחץ העירוני שהיה על-יד בית המדרש הגדול. בבית המרחץ היו מדרגות שעלו מהן אדים חמים. במדרגה העליונה היה הכי חום שקשה היה לסבול. הבית עמד על חוף הנהר "טורייה". בצד השני של הנהר גרו בעיקר פולנים. אנחנו כמעט לא עברנו לצד השני. הצד שלנו היה מלוכלך מכל מיני פסולת. בחורף הנהר קפא ואנחנו הילדים היינו מחליקים על מחלקיים (תוצרת עצמית) לאורך הנהר. אנחנו גרנו בעיר העתיקה שקראו לה: "די שטאט" והעיר החדשה קראו לה "דאר זאמד" (החולות), שהיתה אז יותר חול מבתים. זכור לי עוד משהו מהירישע: בחדר היחיד שהיינו גרים 7 נפשות היה חלון אחד. ליד החלון בחוץ עמד עץ גדול, היה לו ריח נעים מאוד, כשהיינו פותחים את החלון, הריח נכנס לחדר. הייתי אוהב מאוד את הריח הזה. לא זכור לי שהייתה גדר מסביב לבית. זכור לי גם שחזירים היו באים לשפת הנחל לשותות מים, כנראה בלויית רועה פולני. הם גם נברו באשפה שהיו זורקים שם.

ב- 1928 בל"ג בעומר, כשהייתי בן חמש, אמא שלנו נפטרה. כפי הנראה היא היתה חולה מאד במשך זמן רב; אני זוכר מעט ממנה, נאמר לי שלפני מותה היא דאגה לי מאד, עצוב. אחרי מות אמי, חנה אחותי נעשתה אם הבית. כולנו הערכנו ואהבנו אותה. גם אבי העריך אותה מאד, התייעץ אתה בכל עניין והחשיב מאד את דעתה.

בשבתות היה אבי מעיר אותי מוקדם מאד ולוקח אותי למקווה, כדי שנהיה בין הראשונים, ואחר-כך הלכנו לבית המדרש להתפלל. אבי היה מופיע פעמים רבות כבעל התפילה. היה לו קול מאד, גם לייבל אחי הגדול היה מופיע לפעמים ואבי היה גאה בו. קהל המתפללים אהב לשמוע אותם. בשבתות ובחגים אבא היה חוזר מבית-המדרש, כולם ישבו ליד השולחן, והוא חתך את "הקולץ" ונתן לכולם פרוסה, "הטשולנט" והקוגל" עם הגעפילטע פיש, מיט די גאלדענע יוך וכל היתר...

בגיל צעיר למדתי ב"חיידר". לרבי קראו מנדל קאפקע, ותמיד נזל לו מהאף. בחיידר למדו גם בנות, וכצריך היה לתת להן "שמאיסן בטוכעס" (מכות בטוסיק) אז אשתו של הרבי נתנה להם במטבח. לילד עשיר הראה הרבי איך הוא נותן "שמאיסן" לילד עני- כדי שיפחד. שיטת הלימודים בחיידר הייתה שהרבי הקריא מהסידור או החומש והילדים התלמידים חזרו אחריו

מילה במילה. הוא גם תרגם באותה הזדמנות לידיש. היינו צריכים לדעת בע"פ את האלף-בית וגם את הניקוד. חנה כבר למדה בבית הספר "תרבות".

אחרי מות אימי הייתי חייב לומר קדיש כל יום, שנה שלמה. הייתי יכול לצאת מבית המדרש באמצע התפילה, אבל להיות נוכח בזמן – כשכולם אמרו קדיש. אפשר היה גם להגיד קדיש ב'שטיבלך'. בשנה הראשונה בקן של השומר-הצעיר עוד התפללתי כל יום מנחה לפנות ערב, עד שעבר לי.

באותן השנים אבי בנה לנו בית בעיר החדשה. זה נמשך שנים, מכיוון שהוא בנה את כל הבית בעצמו. כשהייתי בן 7 בערך, עברנו מה"ירישע" (בית הירושה) לבית החדש וזאת היתה התקדמות מחושך לאור. הבית עמד ברחוב שקראו לו "ליסטופדובה", לא רחוק מתחנת הרכבת האזורית המרכזית. בבית היו ששה חדרים ושני מטבחים. דירה אחת להשכרה. היה גם מרתף גדול שאחסנו בו כרוב, תפוחי אדמה ועוד. גם כאן השירותים היו בחוץ, אבל יותר "מודרניים". היתה גם חצר ליד הבית, וניצלנו אותה לגידול כל מיני ירקות, וזה היה מצוין. כשעברנו לבית החדש ב"זמאד" התחילה בשבילי תקופה אחרת לגמרי: חלומות יפים ופנטזיות חגגו. היה מספיק שעצמתי את העיניים, הייתי רואה כאלה עיגולים יפים מוארים, הייתי רואה מכוניות קטנטנות נוסעות מתחת לרצפת הבית. הייתי חולם שאני קופץ ומרחף באוויר מרחקים וכאלה. כל זה כנראה הודות לזה שכבר היה לנו חשמל בבית, וגם כמה מכוניות כבר נראו בעיר. כאן כבר הכניסו אותי לחיידר יותר מודרני, אבל לא להרבה זמן. חנה עזרה לי להתקבל לבית-הספר "הרצליה" קצת באיחור, לכיתה ג'. בית-ספר זה היה רק ליהודים, והיתה גם גימנסיה ליהודים; בשניהם לימדו בעברית את כל המקצועות. אני לא הייתי תלמיד מהמצטיינים, בעיקר לא בפולנית ובהיסטוריה שלהם. לעומת זאת, הייתי טוב בספורט, בדרמה ובשירה. אני זוכר את ההצגה של בית-הספר בסיום הלימודים באולם הקולנוע הגדול. אני שיחקתי את הרבי. זה היה תרגום מידיש "אופן פרי – פצ'וק בראנט א פייערל" (חדר קטן צר וחמים). ההורים התלהבו מהמשחק שלי.

בגיל 11 נכנסתי לשומר הצעיר ושם הצטיינתי בכל. בבית היו מעוניינים דווקא שאמשיך ללמוד בגימנסיה, אבל היות שהייתי צריך לעבור לשם כך בחינה, לזה לא הייתי מוכן. לכן בגיל 15 עזבתי את ביה"ס והתחלתי לעבוד בבניין-עד 1938. עיקר הביולוגיה שלי היה הקן של "השומר הצעיר". היינו באים כל ערב לקן: שרנו ורקדנו – שירים וריקודים ארץ ישראל. עשינו התעמלות, שמענו הרצאות ועוד. בשבתות בעיקר יצאנו לטייל בטבע, צעדנו בטורים, ושיחקנו משחקים שונים, גם כדור-רגל וכדור-עף. עשינו שיט על הנהר – "טוריה" בקייאקים, ועוד פעילויות חברתיות. בקן היינו עושים הצגות כדי לממן את פעילויות הקן. זכור לי ששיחקתי את טרומפלדור, "צמח" ועוד. ההכנסה מההצגות היתה לא מבוטלת. בשנים שלפני ההכשרה היינו באים לקן לבלות, לשירה בציבור ולהרצאות וריקודים עם. היינו נוסעים לקינים בערים השכנות-לודמיר, לוצק ורובנה לכנס השכבה שלנו, כדי לקשור קשרים חברתיים. אלה היו השנים הכי יפות ומאושרות בחיי. לקחתי דוגמה מראשי הקבוצה, הגדוד והקן, הם היו לי למופת. זכור לי שחיקתי את המדריכים בהליכה שלהם, בשירה ובדיבור. בעיקר את **מנדל אלפרט, יצחק וייסברוט** ואת ראש הקן **מוני מרדור**. בכל ל"ג בעומר היינו יוצאים כל הקן לאחד הכפרים האוקראינים, ומבלים שם עד לפנות ערב וחוזרים לקן. היינו צועדים לכל אורך הרחובות של העיר בליווי חצוצרות ותופים, ואנחנו שרנו ושיחקנו. כמוכן שצעדנו לפי קבוצות וגדודים וכל אחד והתלבושת שלו. זה היה משהו-אטרקציה. היהודים בעיר הריעו לנו וגם הפולנים. העגלות של הגלידה נסעו איתנו וזה היה המסמר של האירוע. הארגון היה למופת. בכל קיץ, בחודשי החופשה מהלימודים, היינו יוצאים (מי שהיה לו מספיק כסף להתקיים חודש ימים בערך), לאחד הכפרים למושב קיץ. זה היה מעין סמינר של חיים משותפים. הארוחות היו משותפות, התגוררנו בגורן של קש; בלילה ערכנו "מושבים" לשינה לחמישה "אחים ואחיות" וכך ישנו. את שולחן האוכל עשינו מהקרע: חפרנו תעלה עגולה, כדי לשבת בנוחיות, קישטנו את השוליים, וזה היה השולחן. האוכל היה בעיקר לחם; השתייה היתה ציקוריה ממותק בסכרין, וכל זה נעשה בטקסיות. לסיום מושבת הקיץ הכנו הופעה-

הצגה, וזה כלל מקהלה, הופעות התעמלות והצגה מחיי הארץ. בחופשת הלימודים בחורף, ערכנו מושבת חורף- ביום הינו בקן, ובלילה- בבית. זה היה מעין סמינר ובילוי.

כשהייתי בן 5 התחלתי קצת לפזול בעין אחת, בשמאלית או בימנית איך שרציתי. עם השנים הפזילה נעשתה גרועה יותר, וכמובן התביישתי. דברתי עם מישהו, והוא חשב שאני מסתכל על מישהו אחר. הייתי במבוכה – התביישתי. אחרי שנים נודע לי שיש רופא-עיניים שמבקר בעירנו ומקבל חולים פעמיים בחודש. אני התעניינתי ונודע לי שהוא מסוגל לסדר לי את הפזילה. אז החלטתי שכשאגמור את הלימודים, אני אטפל בזה. וכך היה. בבית התנגדו, פחדו שזה עלול לא להצליח, אז נסעתי לעיר דובנה השכנה, שם הייתה לו המרפאה לניתוחים, אבל הרופא לא הסכים לנתח מבלי שמישהו מהמבוגרים יחתום לו: בקיצור, אחי לייבל בא וחתם. הניתוח הצליח. אחי נשאר איתי בקליניקה שבוע ימים וסעד אותי. 3 ימים הייתי עם תחבושת על שתי העיניים. הצטלמתי לפני הניתוח ואחרי, היה הבדל גדול בתמונה, ביופי כמובן. אני עליתי במשקל מרוב שמחה ואושר. נהייתי יפה וכולם אמרו לי את זה.

בערך כשנתיים לאחר מות האם, התחתן אבי עם אלמנה עם בת. הבת לא גרה אתנו, מפני שאחי לא הסכימו לכך. כעבור זמן קצר הם נפרדו, ושוב נשאר אבי בלי אשה. הוא היה אדם בריא וחזק, מלא טמפרמנט ושובב. באותו זמן, אחותי הגדולה לייקה עדיין לא היתה נשואה. הכירו לה שידוכים לרוב, אך היא התאהבה רק באחד- איתמר (אית'ומר) שמו, מהעיר חלם; אבל הוא העמיד תנאי יקר- הרבה כסף, מכיוון שלא היה לו מקצוע של ממש- הוא היה זמר ושחקן במה. בכל פעם שהייתי שר מיד הוא היה מלווה אותי בקול שני. איתמר היה יפה וסימפטי. אבא "נשבר" ושילם כמה שנדרש והם התחתנו וחיו באושר. בכסף קנו מכולת, והנשים אהבו לקנות אצלו... עד המלחמה נולדו להם שני בנים- יצחקל ופנחסל, בזמן המלחמה נולדה להם בת, כשאני כבר הייתי בצבא הסובייטי. כל פעם שאני נזכר בסיפור הבא אני מתרגש עד דמעות: הבן הבכור של אחותי לייקה, שקראו לו יצחקל, חלה באיזו מחלה, שהרופא לא ידע לרפא אותו. אני זוכר שעמדנו ליד המיטה שלו, בכינו כולנו, היה ברור שהוא הולך למות, והוא בן 6 בקושי. כנראה שזו הייתה מחלת עור על כל הגוף והפנים. השכנים אמרו שיש איזו אישה אוקראינית בכפר הסמוך שהיא עושה ניסים. הבאנו אותה, היא מרחתה לו על כל הגוף והפנים במשחה כחולה. זה היה אז במקרה בפורים. בקיצור, הוא התרפא. נזכרתי במשהו משונה: באחד הימים, האימא של איתמר באה אלינו ונשארה לתמיד. מבלי שנדע מה קרה בינה לבין בעלה אביו של איתמר. יכול להיות שאחותי הייתה מעוניינת שהיא תעזור לה עם הילדים, בכל אופן היא הייתה אימא וסבתא טובה, אהובה על כולם בעיקר לנכדים. לאחי לייבל היתה חברה יפה מאד והם היו מאוהבים במשך שנים רבות. היא היתה מלומדת ואינטליגנטית, אבל מה- ענייה. אז ניסו לשדך לו הרבה בנות עשירות, אבל אף אחת לא מצאה חן בעיניו. בסוף התחתן עם בחירת לבו, גם זה היה בזמן המלחמה כשהייתי בצבא. אחי וולוולה לא התחתן. אחותי חנה לא יצאה להכשרה בגלל האחריות למשפחה. נתן היה בא אליה מדי פעם לבקר. הם היו זוג נחמד, אידיאלי. נתן עלה ארצה בשנת 1938 והיא הצטרפה אליו רק בשנת 1940. החברים שלה מהשומר הצעיר באו אלינו הרבה לארצה לה חברה אחרי עלייתו של נתן. אני זוכר שהם עשו שמח וגם אני ביניהם. בבית אצלנו היו מתאספים החברים של אחותי לייקה ואחי לייבל, שרים וגם מביאים מנדולינה ומבלים די יפה.

החיים בקובל

מספר התושבים הכללי בעיר קובל היה כ- 33,000. בעיר עצמה גרו כמעט רק יהודים, הפולנים וקצת אוקראינים גרו מעבר לפסי הרכבת וגם בפרברי העיר. הרחובות היו מאוחסנים בכל מיני חנויות של יהודים, והקונים היו בעיקר פולנים ואוקראינים מהכפרים שבסביבה. כאמור, הגויים לא גרו יחד עם היהודים. היהודים פחדו להתקרב אליהם, בעיקר בלילות, גם הם לא באו אלינו. כמעט כל החנויות היו בידי יהודים, בכל-זאת האנטישמים אסרו על בני-עמם לקנות אצל היהודים. היו גם תופעות חוליגניות, כמו ללכלך, לשבור וגם לשרוף. בבית המדרש הגדול היה גם ה"מקווה" לשבת. שם היה המפגש העיקרי של הנוער

העירוני. זכור לי שכשהיינו גרים בבית הירושה (הירישע) היינו הילדים הקטנים באים לבית המדרש הגדול במוצאי שבת לשלוש סעודות. שם היו מתפללים, שרים, אוכלים לחם עם דג מלוח, שמישהו דאג להביא, כנראה כל פעם מישהו אחר, שותים לחיים, יין אדום מתוק, והעיקר- היו מכבדים גם אותנו הילדים.

בעיר שלנו היה רבי, לא זוכר את שמו, שהיו לו הרבה חסידים. הייתה לו "חצר" גדולה וסגורה; בשבתות, בחגים ובעיקר בשמחת תורה, היו מתאספים כל החסידים וגם הרבה ילדים, והיה שמח מאוד, שירה בציבור וריקודים, ואיך אפשר בלי אוכל והרבה.

בערב חג – השבועות הייתי הולך אל הנחל ואוסף שם צמחים מיוחדים, כמה שיותר יפים ומפזר אותם על כל הרצפה. והמאכלים היו כמובן בעיקר חלביים: בלינצ'ס, שצ'אוור, בארשט ועוד. בערב יום כיפור הסעודה לפני הצום ובעיקר הסעודה אחרי הצום, לא חשוב שלא צמתי, אבל לא נעדרתי מהסעודה. היה מכל טוב ובסיום הגישו "קאבענע-אבטיח ו"אינטריבן"-ענבים, ו"מארנצן"- תפוזים. אבא כנראה חשב שאני צמתי. בעיר שלנו היה גם בית-כנסת (די שיל) חדש וגדול, שם התפללו בעיקר העשירים. בחגים (הימים –הנוראים) היה מופיע חזן מפורסם עם מקהלה, וזה היה בשבילנו אטרקציה. היינו באים לשמוע ובעיקר לראות את "החזן והמשוררים". באחד החגים גם אותי קבלו למקהלה בתור אָלט ושילמו לי כמה זלוטים.

זכור לי שהשוק בעיר היה האטרקציה. הכפריים היו מביאים לשוק כל מה שאפשר היה למכור: החל מירקות, פירות, תרנגולות וביצים, בעלי חיים גדולים וקטנים, פרות וסוסים ועוד הרבה. היו גם כל מיני הופעות: כמו התעמלות ואקרובאטיקה, היו בולעים אש, תוקעים סכינים לפה, היו מופיעים עם "קטרינקה", מנגנים, ודב היה רוקד וגם קופים. בימי השוק הגיעו גם עגלות עם צוענים, הם היו מתפזרים, מגלים עתידות ועוד. בעיקר הם היו גנבים מעולים. היו מופיעים גם הגיבורים שלנו- האחים גרשון וזישע בריידברד- כמו שמשון הגיבור הם כופפו צינור ברזל, הרימו משקלות כבדות, שוכבים על מסמרים ועוד. בעיר היה גם "העולם התחתון" היהודי. בראשם עמד יהודי בשם זיידל, הוא היה פוסק דינים יותר טוב מהרבי. לרוב היה עושה פשרות.

בנוגע למים, אז בכל הסביבה היה באר עם משאבת יד, ואיכשהו היו מביאים את המים בדליים לבתים. היו גם כאלה שהפרנסה שלהם הייתה להביא את המים ב"קראמעסלאק" על העורף בדליים לבתים, ולמלא את החביות. בחורף המים קפאו מסביב לבאר והיו מחליקים הרבה. אוטובוסים עוד לא היו אז. התחבורה בעיר הייתה בעיקר – סוס ועגלה- "דורושקה" (כירכה). נסעו אז הרבה בעגלות מעיר לעיר וגם העבירו סחורות, היו גם שוודים בדרך וזה היה מסוכן. העגלה הייתה עם שני גלגלי ברזל, וזה עשה רעש איום בנוסף לרעש שעשו הסוסים עם הפרסות. הכרכרות היו עם גלגלים גדולים מצופים בגומי, וזה לא עשה רעש, הן שימשו להסעות אנשים עשירים או חולים, והילדים היו נתלים מאחור. החלום שלי היה לקנות אופניים עם צמיגים עבים מאד, בגלל הכבישים שהיו מאבנים עגולות. אחרי שקניתי - נהניתי מהם מאוד והם היו לי לעזר רב.

היה בעיר גם איגוד ספורט בשם "החשמונאים". היו שם הרבה מתקני ספורט, הייתי בא לשם לפעמים. היו גם כמה וכמה קבוצות כדורגל.

זכור לי אירוע מסוים מאוד: אני בדרך כלל, לא סבלתי את הריח של בשר חזיר. פעם הציע לי החבר שלי שנכנס למסעדה בבעלות פולנית בשם "פוד אורלם" (מאחורי הוילון)- ונאכל חזיר מאחורי הוילון... אני לא רציתי בגלל הריח, אז הוא הציע שאם לא יהיה לי טעים, הוא ישלם על הכול. בסוף אני שלמתי והזמנתי עוד מנה. זה היה שינקן טרי וטעים מאוד עם חרדל ובירה; מאז ועד היום והלאה אני מאד נהנה מארוחה כזאת.

בעיר שלנו היה מופיע לפעמים "מגיד", כך קראו אז למרצה. אני זוכר שהיה מופיע בבית המדרש הגדול או בבית הכנסת הגדול החדש בערבים כמובן, והיה מספר לנו סיפורים פיקנטיים ובעיקר מצחיקים, זה היה אז בילוי עממי. ביקרו בקובל גם כל מיני מנהיגים ציוניים כמו יצחק גרינבוים, משה קליינבוים (סנה), ז'בוטינסקי, מאיר יערי ועוד. בעיר שלנו היה גם סניף שלמפלגת "הבונד", אבל בעיקר היו כל התנועות הציוניות-החלוץ, השומר-הצעיר, פרייהייט (דור), ציוניים כלליים, בית"ר ואולי עוד.

הופיעו גם כמובן קרקסים שזה היה החלום שלי: באחת הפעמים הצלחתי להיכנס לראות, בעיקר ההתעמלות עניינה אותי, והייתי מנסה לחקות כמה תרגילים בעיקר על המתח. די הצלחתי. במאבקי כוח הייתי גובר על המתחרים. היו גם מופיעות להקות תיאטרון מוורשה ומווילנה.

בתקופת ילדותי אנשים נשארו עם שקים מלאים כסף חסר ערך, והם נאלצו להתחיל הכל מהתחלה. אנשים רבים סבלו מרעב, ממחלות ומחוסר דיור. היתה אז גם אנטישמיות איומה ופוגרומים, וזה גרם לראשי משפחות יהודיים רבים להגר בעיקר לאמריקה. שם רובם נעשו סוחרים נודדים, שקראו לזה "פעדלאר". הם נסעו מישוב לישוב ומכרו מצרכים חיוניים, והצליחו מבחינה כלכלית. בהמשך הם עזרו ליהודים נוספים (בעיקר לקרוביהם) להצטרף אליהם.

היהודים לא עבדו בעבודות פשוטות וקשות; זה היה ממשלתי. היהודים היו חייטים, סנדלרים, זגגים, מתווכים, שדכנים, הרבה מאוד סוחרים למיניהם. ועוד כאלה וכאלה, בעיקר היו הרבה עניים. היו גם לא מעט תלמידי ישיבה, וכשהתחננו הם עברו לגור אצל הורי הכלה, קראו לזה "אוף קאסט". היו גם לא מעט עניים, שאמרו שאין להם "אוף שאבעס", אז איכשהו דאגו להם. כמעט לא היו יהודים שיכורים, רוצחים ושודדים. פחדנו מהגויים.

בגיל 20 היו הולכים לצבא לשנתיים בערך. היהודים נהגו להתחמק. אכלו פחות כדי להוריד ממשקל הגוף. אני קבלתי דחייה לשנה. הרבה בחורים נעשו חולים מזה, אחי קיבל אולקוס. בכל אופן, השירות בצבא הפולני היה קשה ליהודים. האנטישמיות חגגה שם, לקצונה כמעט לא הגיעו. הבן-דוד שלי מאיר-בר האח של שיעה שירת בצבא, הוא היה האחראי ומטפל בסוס של הקצין וגם משרתו.

קצין היה מלובש הרבה יותר יפה מחיל. בתחילת מאי, בחג העצמאות שלהם, היה הצבא הפולני צועד ברחובות העיר בתופים ובתזמורת בפאר רב. הם היו מתגרים בנו: "הבתים שלכם, הרחובות שלנו", ואז היו מכריזים התותחים הפולנים יורים.

האוקראינים היו גרים בדרך כלל בכפרים. העיסוק שלהם היה בעיקר חקלאות, הם היו מביאים העירה ירקות, פירות, עופות ועוד. היהודים היו מנצלים אותם בצורה גועלית. היו גם מרמים אותם. אני זוכר שהם שרו כשחזרו מהקציר עם עגלות מלאות זה היה פנטסטי, לפחות בעיני. הם היו מוכרים עגלות עם עצים ליהודים, שאותם הם חתכו במשור ארוך כזה וגרזן. הם ישבו לאכול את הלחם השחור ובשר-החזיר (סלו) הילדים רצו לטעום את הלחם כדי להיות חזקים. היהודים הסתכלו עליהם בבוז ובזלזול, מכיוון שאפשר לרמות אותם... בזמן הגרמנים הם התנקמו ביהודים בצורה רצחנית... יותר מהגרמנים.

המשפחה של אבא גרו כמעט כולם בקובל: 3 אחים ו-3 אחיות. האחים הרשל ושייעקל, האחיות בתיה, גיטל ושרה. בתיה ושרה נסעו בשלב מסוים לאמריקה.

כל שלושת האחים עבדו כמעט תמיד יחד בתור בנאי תנורים לחימום ואפייה. הם בנו כמה סוגי תנורים; לרוב הם בנו תנורים פשוטים, שהיו הכי זולים בשביל ה"עמך", עשויים מלבני שמוט מלמטה ועד הגג, ומעל הגג הם בנו ארובה יפה כמו בסרטים. הם עטפו את התנור עם יוטה ומכסים יפה בטיח. בשביל העשירים הם בנו תנורים מחרסינה, וגם דלתות התנור היו יפות ומעולות; זה גם החזיק יותר שנים. לפעמים הם גם בנו תנורים קטנים מחרסינה במסגרת של ברזל זווית יפה, אליהם הם

חיברו ארובת ברזל ארוכה שיצאה מהגג, ובקיץ הוציאו את זה מהבית; לאנשים הכי עניים הם הכניסו תנור ברזל קטן עם ארובת פח. העיקר שיהיה מה שיחמם את הבית בלילות קרים. בחורף הם כמעט לא עבדו, מפני שהחמר היה קפוא; אז עבדו רק בתיקוני תנורים ועבודות נוספות בבית.

הקרובים של אמי גרו בעיירה "רטנה" השכנה. חנה היתה נוסעת לשם, והם באו לבקר אותנו. רק אני אף פעם לא נסעתי כי התביישתי.

היות שחנה היתה אם הבית ועבדה מאד קשה, החליטו בבית לשלוח אותה ל"דאצ'ה" כדי שתשמין... זה היה בכפר סמוך בשם הורודולץ, 6 ק"מ מקובל. אני הייתי הולך לבקר אותה בשבתות. זכור לי שכדי שגם אני אשמין נתנו לי לשתות ביצים לא מבושלות מעורבבות עם כוס שמנת ואמרו לי לשתות הכל בלגימה אחת.

ראדום: בסוף 1938 יצאתי מקובל ונסעתי לקיבוץ הכשרה, ששמו היה "בחזית". חנה נשארה בבית. היא דאגה שאקח שמיכת-פוך, מעיל חם "שפנצרל", בגדים מתאימים, כובע ונעלי עבודה. שם כבר היו כמעט כולם. התאספנו מ כמה ערים מהסביבה שלנו, מהעיר קובל היינו רק שניים: **ישראל פיינגנבוים** ואני. הוא היה חשמלאי ואני עבדתי בעבודות בניין. שנינו לא היינו קשורים לשום מפעלים והרווחנו טוב. בעיר היה גם קן של "השומר-הצעיר". ישראל הכיר שם בחורה בשם לאה, חמודה, היא באה אליו לקובל והם התחתנו. לא ידענו אם נשארו בחיים. בנתניה יש לו אח וגם הוא לא יודע כלום. אנחנו החלפנו את השכבה של חנה, **מנדל אלפרט, יצחק וויסברויט** ועוד. הרוב באו מהעיר רובנה. האווירה הייתה מרוממת. למדנו להכיר בינינו ונוצרה אווירה חברית. לא זכור לי שהיינו מחוסרי עבודה, גם לא זכור לי שיצאנו לבלות. זכור לי שהייתה לי איזו מועקה, מעין דיכאון, ירדתי למטה, שכבתי על מיטתי, עד שהתעודדתי ועליתי בחזרה למעלה, ומאז זה לא חזר יותר. היום אני חושב שזה קרה לי מפני שזו היתה הפעם הראשונה בחיי שחייתי מחוץ למשפחתי ובעיר אחרת, אני זוכר שכשהיה כנס תנועתי בעיר אחרת, גם הרגשתי ככה.

היה שם מטבח פרימיטיבי, חדר אוכל, חדר שינה גדול לחברים, וחדר שינה קטן יותר לחברות. בערבים שרנו ורקדנו ושמענו רדיו. מקורות הפרנסה היו במפעלים, בעיקר עבודות שחורות קשות. אני וחברי דויד שפיר, מצאנו עבודות בנייה, פשוט בנינו בית בלבנים. היהודים המקומיים התפארו והתפעלו שיהודים בונים בית. דויד ואני גם שיפצנו באופן יסודי את המטבח ועוד שתי מקלחות פרימיטיביות. מצבנו הכלכלי היה מצוין, והתקיימנו בכבוד. זכור לי משהו מצחיק: כשברחנו מהקיבוץ בחזרה הביתה, באתי יחד עם יוכה הרובנאית ושנינו נראינו כמו כושים: הנסיעה בקרונות פתוחים, והפיח של קטר הרכבת כיסה אותנו. העיר ראדום הייתה אז עיר תעשייתית, הרבה מפעלים, בעיקר של יהודים. הם לא מיהרו להעסיק יהודים, ואם כבר הסכימו להעסיק כמה חברים מהקיבוץ, אז הניצול היה גס ומשפיל. בימי ראשון אסור היה לנו לעבוד, אז נאלצנו לעבוד בשבתות, כשהיהודים המקומיים עברו וראו שאנחנו עובדים בשבת אז הם ירקו. אני זוכר שכמה חברים מהקיבוץ עבדו במפעל של עיבוד עורות ("גרבנייה") עבודה קשה מאוד ומסריחה, שגם הגויים לא מיהרו להתקבל לעבודה הזאת. שם שילמו טוב. עבדו גם במחסן של עצים ולוחות. גם החברות עבדו די קשה.

הבריחה מהקיבוץ בראדום: ב-3.9.1939 עזבנו הכול, והתחלנו לברוח בחזרה, כל אחד לעיר שלו ולבית שלו. התחלת מלחמת העולם השנייה. הבריחה הייתה די מבוהלת: ברכבת משא פתוחה, אוכל כבר לא היה לנו, קטפנו ירקות ופירות, לא היה איפה לקנות לחם, התקדמנו גם הרבה ברגל; בקיצור, סבלנו מרעב וכל מיני פציעות, וכל הזמן הגרמנים היו קרובים אלינו, בסוף איכשהו הגעתי הביתה, והגרמנים הגיעו עד נהר "בוג" בהתאם להסכם "ריבנטרופ-מולוטוב". וב-10.10.1939 נכנסו הרוסים לעיר שלנו. הם תיכף התחילו להלאים את כל העסקים והמפעלים והבלגן חגג. האח שלי לייבל הספיק להוציא את הסחורה מהחנות ולהחביא אותה בכל מיני מקומות. את המכולת של אחותי סגרו והם נשארו בלי פרנסה. אחי וועלווע נשאר לעבוד באותו כלבו וזה כבר היה ממשלתי. אני כבר לא עבדתי בבניין. איכשהו התפרנסתי מהשוק. אני וחנה נסענו

לווילנה כי משם עלו ארצה לפי התור. אני נשארתי שם זמן מה, החיים שם היו קשים מאוד, התור שלי לעלייה היה רחוק מאוד, אז חזרתי לקובל הביתה. חנה גרה אז בביתה של רסיה חברתו של מנדל אלפרט, שהוא היה כבר בארץ שנה וחצי. באמצע 1940 עלתה חנה ארצה. היא כתבה לנו מכתבים חלוציים, בקיצור, החיים בארץ היו קשים מאוד. אבא שלי התחיל לעבוד מטעם הממשלה והרוויח לא רע, אפילו טוב.

זיכרונות מזמן הרוסים בקובל: כשהסובייטים נכנסו לעיר וראו את השפעה הם אמרו שאצלנו יש הכול, בשבילם זה היה בזיל הזול, ושלחו למשפחותיהם.

כבר התחילו ללמוד רוסית בבתי-הספר וחלו עוד שינויים. בקיצור, החיים השתנו לגמרי. היו מביאים סרטים, בעיקר תעמולתיים, על חיי הקומסומול והקומוניזם. כמובן שהיו מראים את הצד החיובי של החינוך. זכור לי סרט שריגש את כולם: הראו חבורה גדולה של נוער שוליים כזה, שהיו הולכים מכות, שוברים, שורפים, גונבים, בקיצור פראי-אדם. ביניהם היה כמובן, המנהיג שהיה הכי פרוע. בסוף איכשהו קיבלו אותם לקומסומול, והתוצאה – המנהיג נעשה מדריך של נוער כזה. הם הצטיינו והיו למופת. אהבנו לראות את החיילים הרוסים רוקדים קז'וק וגם החיילות. אהבנו את השירים שלהם, גם היום. הם היו יותר נחמדים מהפולנים.

זיכרונות מהצבא הרוסי: בסוף 1940 לקחו אותי לצבא הסובייטי. גייסו אז את השנתונים 17-19. לקחו אותנו למזרח הרחוק. נסענו ברכבת משא. היינו אלפים רבים. הנסיעה הייתה שמחה ומבדחת. בכל תחנה ירדנו בצורה מאורגנת להצטייד במים ורותחים ולשירותים. אוכל קיבלנו בצורה מסודרת, לא היו טענות. בכל תחנה היו כאלה שהיו להם כלי נגינה כמו – אקורדיון, כינור, מפוחית-פה והם עשו שמח לסביבה. הגענו לאיזה עיירה "רוזדולניה", שזה בסביבת וורושילוב. שם התאמנו, לי זה היה קל מאוד, אפילו הצטיינתי בכל. וזה בשל היותי ספורטאי. כשהיה מטווח אני לא הצטיינתי ביריות. בצבא העבודה היו לנו רובים, ואחרי העבודה היינו יוצאים לאימונים. זה היה צחוק מהעבודה. רוב היהודים היו רופאים, מחסנאים, פקידים וגם פוליטרוק. לפני האחד במאי היינו מתאמנים בצעדה, היה קשה מאוד לצעוד ברגליים מורמות, ועוד בשירה. זה לא היה רציני. יש לציין שהמפקדים התנהגו בחברות, לא כמו הקצינים הפולנים.

בחיים שלי עד הצבא לא היה לי קשר עם גויים: האוקראינים היו גרים בכפרים והפולנים כמעט לא גרו בין היהודים בעיר. ואני כמובן, לא חיפשתי את קרבתם. ודווקא בבריה"מ היינו תמיד ביחד ובלי פחד. גם דיברתי רוסית שוטפת. כמובן בשפת העם. אני זוכר שכשנסענו להתגייס לצבא אנדרסון, ובסוף חזרנו שכבר היו די יהודים, אז הרוסים החברים שלי שמחו מאוד והם יודעים איך להביע את זה. "אוך סאשה, בלאד בודו."

המשמעת בצבא הייתה חמורה מאוד, בעיקר בקימה בבוקר לגבי מי שלא עמד בזמן הקצוב. בזכות היותי ספורטאי, נתן לי מפקד הכיתה לאמן את החיילים על המתח והמקבילים, ואני הייתי מרוויח מזה ארוחת צהרים נוספת. המפקד היה רימה את הטבח שהייתי בתורנות. אני זוכר שיצאנו לצעדה של 50 ק"מ בחורף. היינו מקימים כיריים-שדה, ממיסים את השלג למים, מוצאים ענפים, מבעירים אש, ומכינים מים לשתייה וארוחות.

ההליכה הייתה קשה, היו צריכים לשמור על הפנים והידיים שלא יקפאו. והיו גם כאלה שפגרו בהליכה, אז הושיבו אותם על עגלה עם חמור או סוס. אני קבלתי הצטיינות בצעידה. גם התאמנתי על מכונת ירייה (סטנקובה פולמיוט).

כל זה היה טוב ויפה עד שנודע להם שאני מתכתב עם חנה מפלשתינה, וזה היה בעיניהם חשוד מאוד. התחילו לחקור אותי, ובקושי יצאתי מזה. בסוף העבירו אותי לצבא עבודה.

צבא העבודה 1942-1943: באותו זמן העבירו אותי לעיר קומסומולסק על הנהר "אמור". ושם עשיתי חיים משוגעים. כל זה התחיל בסוף יוני 1942. בתקופה מסוימת הייתי אחראי על תנורי-החימום של כל הצבא במקום, הם היו מרוצים וגם אני. אחר-כך התחלנו לסלול ולשים פסי רכבת לכיוון שדה תעופה חדש.

בהמשך, פקדו עלי בתור בנאי-תנורים לבנות כיריים שדה. אני לא ידעתי איך בונים בחורף בחוץ בטמפרטורה של 40- מעלות אז הם הבטיחו שיגישו לי ויעמידו על ידי חומר חם. וכך היה: הקמתי פחון, הם העמידו תנור ברזל ובפנים היה חם, וכעבור שבוע ימים, הכיריים היו מוכנים כולל 3 סירים גדולים. אז כבר התחלתי לגור יחד עם המפקדים, עם הרופא ועוד. כבר לא היה לי קשר עם החיילים. וזה היה פלוס גדול בשבילי. אחר כך התחלנו לעבוד ולהקים שדה-תעופה: העבודה הראשונה הייתה חפירות עמוקות לאינסטלציה. העומק נדרש בגלל הכפור. הוצאת האדמה הייתה בקומה, בגלל העומק. עבדנו 12 שעות עבודה ביום בקבלנות, אני הייתי מומחה לחפירות, הייתה לי שיטה מיוחדת. ולי זה לא היה קשה. הרבה פעמים הגיעו קרונות פתוחים עם מלט בפזור, (לא בשקים) ואנחנו הצטרכנו לפרוק את זה עם מריצות-עץ לתוך מחסנים, זה היה אבק נוראי. היינו מוכרחים לגמור ולחזור לישון אם עוד נשאר זמן. אחרי שגמרנו עם התעלות, התחלנו לצקת רצפת בטון לשדה-התעופה, וכאן המקצוע שלי שוב היה לי לעזר: היו מביאים לנו בטון מוכן ואנחנו קבלנו אותו במרובעים. שפיכת הבטון הייתה פרימיטיבית: העבודה שלי הייתה ליישר ולהחליק, ויכולתי לנוח עד האוטו הבא. החברים שלי לעבודה חשבו שזה קל אז הצעתי להם להתחלף, אחר-כך התחננו אלי שאחליף אותם בחזרה.

אחר כך שלחו אותי לעבוד במפעל של בטון ואספלט. התפקיד שלי היה לשמור על תקינות תנורי האספלט. בקיצור, ג'וב לא נורמאלי. אחר-כך שלחו אותי לצקת רצפה מאספלט במפעל כימי גדול מאוד (סודי). גם שם הביאו את האספלט במכונות עם אייבר, שפכו אותו כשהוא חם מאוד, ואני הייתי מיישר ומחליק עם כזה "וולוק" מעץ, ואחר-כך מקשה אותו עם פטיש אוויר. פעם שלחו אותנו לנמל של וולדיוסטוק להעמיס חביות עם דג-מלוח על אוניות. זה היה בילוי. כל זה היה עוד בצבא: בסוף המלחמה נתנו לי תפקיד לעבוד עם קבוצה של יפנים שבויים, הייתי צריך כמה מילים חיוניות שקשורות לעבודה. זה היה מעניין להכיר את העם הזה והמנהגים שלו. הרוב היו מלומדים, אבל התנהגו בצורה פרימיטיבית. כל השנים האלה היינו יחד קבוצה של יהודים ופולני אחד. עם כמה מהם הייתי עד החזרה לפולניה. בעיקר הפולני ששמו היה צשייק היה החבר הכי טוב שלי. הוא היה קורא לי – שולימק. כשעברנו מצבא סדיר לצבא-עבודה ושאלו מי מכם בנאי אמרתי לו שגם הוא יגיד שהוא בנאי ומאז עבדנו יחד וגם גרנו יחד. באיזה שהוא זמן שלחו אותנו למוסקבה בשביל לגייס אותנו לצבא אנדרס הפולני. אותנו היהודים כבר לא קבלו מכיוון שכבר היו יותר מדי, רק את צשייק גייסו. בשבילנו זה היה טיול מעניין מאוד. בדרך למוסקבה ירדנו בכמה ערים והסתובבנו, עברנו את "אוזרה באיקל" (אגם). בקרנו בעיר "בירו" של בירוביג'אן, הסתובבנו בשוק ופגשנו יהודים שהציעו למכירה "כרטיסיות" של צריכה. במוסקבה ביקרנו הרבה "ב"מטרו" שהוא יפה מאוד, נסענו במטרו לספריה הכי גדולה בעולם, נסענו לאצטדיון כדור-רגל, למאוזוליאום וראינו את לנין כאילו שהוא חי. ואת הכיכר האדומה ועוד, כמו תחנת הרכבת, התיאטרון ועוד.

בניית תנורי בית ועוד – 1944 בקומסומולסק: בזמנו בניתי תורי חימום לבתים, בהתחלה לא הלך לי כל כך, עד שנפגשתי עם בנאי תנורים יהודי שהוא עבד מהר כמו שד- סטכנוביץ', עד שתפסתי את השיטה וכמעט כל יום בניתי תנור מהיסוד עד על הגג: וזה בעזרת "הפזאושניקים"- נוער ממשפחות בעיתיות, שהיו ברשות הממשלה, ועוד שלמו לי שהם למדו אצלי את המקצוע. אז גם אני הייתי סטכנוביץ', והרווחתי הרבה כסף. כולם קראו לי סאשה; עם השם שלי לא הסתדרו. הם אמרו בכלל שאני לא דומה ליהודי. זה היה קומפלימנט, כי כמעט אף יהודי לא עבד עבודה פיזית. בצבא, הפוליטרוק היה יהודי, והפקידים. באזרחות, היהודים אף פעם לא עבדו בבניין. בזמנו עבדתי במפעל גדול מאוד של תנורי-יציקת ברזל, קראו לזה "מרטנובסקיפיצי" תנורים שהיו יוצקים ברזל בתבניות לצבא: תמיד היה תנור אחד שהיה צריך לתקן אותו. וקראו לזה (גרייצ'ה רמונט) תיקון חם מאוד ודחוף, שאתמול עוד עבד. הלכישו אותי בהלבשה מיוחדת: עם כפפות ומסכה, זחלתי

לתוך התנור, הגישו לי כלים, חמר, ולבנים מיוחדות, והיה מותר לי להיות בפנים לא יותר מ-10 דקות. עבדתי שם זמן ממושך. דאגו לנו לאוכל מיוחד במינו. ורק לנו... עם שולחן מיוחד. חוץ מזה קבלנו את הכרטיסיות הטובות ביותר... למשל היו כאלה שקבלו כרטיסיה של 400 גר' לחם, 600, 800 גר', אנחנו קבלנו 1 ק"ג לחם ליום. וחוץ מכל זה גם משכורת גבוהה. מזה שלמתי "מס מלחמה מלווה מלחמה." אחרי העבודה קראו לי לתקן תנורים ומטבחים ממשלתיים, הם בקשו סליחה שאין להם כסף בשביל לשלם ושלמו לי בחמאה, בשר ספירט או וודקה. ובהזדמנותי לקנות הכול... להחליף.

הייתי מבקר בביתו של מהנדס המפעל כודולייב. נתתי לאשתו משהו מהפרודוקטים, ובעלה הוסיף לי למשכורת. בצורה כזאת הסתדרתי מצוין בחיים. קניתי את הבגדים הכי יפים ויקרים בזמנו. "קוצ'ינו פלטו" מעיל-עור, "קוצ'ינו ספוגי" מגפי עור, וולנקי משובחים, כובע יקר ועוד.

גרנו אז בדירה 3 חברים: חיים המרשמיד, עזריאל קניסברג ואני. גם הם היו מסודרים טוב. חיים היה אחראי על מחסן האספקה בקופת-חולים, עזריאל היה מחסנאי באיזה מפעל, הוא בכלל היה סוחר מלידה. בקיצור, היינו מסודרים מצוין. הייתה אישה אחת שעשתה ניקיון בדירה, ואישה אחרת שהכינה לנו ארוחה טובה בערב. הדירה הייתה עם חימום מרכזי. היינו עורכים מסיבות ערב עם כיבוד מכל-טוב. בקרו אצלנו המהנדס ואשתו, הרופאה ובעלה, החברות מקופת-חולים ועוד. חיים המרשמיד התחתן עם האחות הראשית- ויירה, היא אהבה אותו מאוד. הבנות הרוסיות רצו להתחתן עם יהודים. אני איכשהו לא הייתי בעניינים האלה.

זיכרונות מרוסיה: בזמן המלחמה הרוסים גייסו נידונים לבית-הסוהר, בצורה כזאת שוחררו הרבה מאד אסירים וקראו לזה 5 שנים למלחמה- "פייט לייט נא פרונט", והם היו חיילים טובים.

במקומות עבודה גדולים היה נהוג כל שעה-שעתיים מכריזים על עישון כללי, "אופשה פרקור", אז אני התחלתי לעשן. ועישנתי עד השנים הראשונות בניר-אליהו.

פעם הלכתי לשוק עם בקבוק ספירט כדי להחליף למשהו אחר, ניגש אלי רוסי אחד והציע לי החלפה לקופסאות בשר-חזיר, וכך עשינו עסק במשך הרבה זמן. דרך אגב, הוא היה איש נ.ק.ו.דה. אבל הוא לא יכול היה לעשות לי כלום אפילו אם היה רוצה, כי שילמו לי במטבח ממשלתי בספירט כי לא היה להם כסף. כך החלפתי לכל מה שהיה נחוץ לי.

אני נזכר איך נפגשתי עם ה"זקלוצ'ונגה" – האסירים הסגורים שכשהובילו אותם לעבודה. חיילים עם רובים, משני הצדדים, איכשהו אפשר היה להחליף כמה מילים ואפילו להחליף משהו. אמרו שאת העיר קומסומולסק בנו האסירים עם הרבה מתים. במקום הייתה "טייגה" - יער-אינסופי. את העצים שלחו עם הזרם של הנהר "אמור", זאת הייתה עבודה קשה מאוד. היו זמנים שגם אנחנו גרנו ב"אופשז'יטייה" –דויר כללי עלוב מאוד. הפשפשים חגגו שם. היו גם זמנים שהלינות היו בשלוש קומות. אני לא זוכר פרטים רבים, ואולי טוב שלא. זה היה בצבא-העבודה, השפלה.

אני זוכר איזה אירוע שקשה לשכוח: - שניים נשאו ב-4 ידיות ארגז עם לבנים, אחד גבוה ואחד נמוך, הגבוה הלך מקדימה והנמוך מאחור, כל המשא היה על הנמוך. במקרה הנמוך היה יהודי, ספר חלש, והגבוה היה רוסי: אני ראיתי את זה, ניגשתי אליהם והתחלפתי עם היהודי, התחלפתי גם עם הרוסי: הוא מאחור ואני מקדימה, בקיצור, עשיתי לו חיים קשים מאוד ואז הוא הבין את הרמז. נשארנו חברים טובים בסוף, כולנו.

אני נזכר במקרה מיוחד במינו. גרנו אז בדירה שהמטבח והשירותים היו משותפים עם זוג רוסים צעיר. הוא היה מכה אותה, אנחנו לא התערבנו, פעם הכה אותה באמצע הלילה והיא צעקה, בכתה וקראה לעזרה, כמוכן שנכנסתי לחדר שלהם והתחלתי

להפריד אותו ממנה, כנראה שלא כל כך בעדינות, אז היא התנפלה עלי והתחילה להכות אותי. חזרתי לחדר שלי, ומאז לא התערבתי יותר ביניהם.

קומסומולסק 1945-1946, פולניה-קיבוץ-לודג' 1946: בסוף המלחמה התחלתי להתעניין איך חוזרים לקובל. כבר לא היו לי שום תעודות שאוכל להגיש לשלטונות, אז יעצו לי שאתקשר לעיריית קובל, וזה עבד. במקרה המכתב שלי נפל לידיים של קרוב משפחה שלי – בעלה של בת דודתי מטל, והוא שלח לי מה שהיה נחוץ לי. במאי 1946 עזבנו אני ועוד כמה יהודים את קומסומולסק ויצאנו לדרך חזרה לפולניה: עברנו שוב פעם את המסלול הארוך הזה, שוב בקרנו יומיים במוסקבה ובמטרו. בלבוב עברנו את הגבול לפולניה.

בכמה ערים חיכו לנו יהודים ליד תחנות הרכבת, סיפרו לנו על המאורעות והחדשות הרעות בפולניה, ויעצו לנו להיכנס לקיבוצים הציוניים. אני נכנסתי לקיבוץ הכשרה בלודג' וזה היה ביוני 1946. הקיבוץ היה בקומה השנייה, 5 חדרים, סלון, מטבח, שירותים ומרתף לכביסה.

בקיבוץ בלודג' 1946-1947: אנשי הקיבוץ היו כבר בכוננות ליציאה לעלייה – ב'. הם התפרנסו מעבודות מזדמנות: בעיקר מסבלות אצל הג'וינט והסוכנות. עבדו גם במפעלים קטנים שהיו שייכים ליהודים. בעיר היה גם סניף של ההנהגה הראשית, וגם הוצאת עיתון שבועי של התנועה, "רדקציה". בקיבוץ היה מזכיר אידיאולוגי של תנועת השומר-הצעיר, היה גזבר וסדרן עבודה, מרכז קניות בעיקר למטבח, ועוד 2 חברים במזכירות. האווירה בקיבוץ הייתה חיובית. היו חיי חברה נהדרים, בתקווה שבקרוב נעלה ארצה. בערבי שישי הייתה ארוחה חגיגית, שרנו, קראנו וסיפרנו, אני הייתי מכין הומורסקות על חיינו המשותפים במשך השבוע. בכניסה לקיבוץ עמד תמיד שומר עם נשק וטלפון. הוא קיבל בטלפון הזמנות עבודה ועוד. הדירה הייתה מושכרת ואנחנו שילמנו שכר-דירה. עמד לרשותנו גם המרתף. ניצלנו אותו בתור מקלחת, מכבסה וחדר-מלאכה.

בסוף 1946 יצאו וותיקי הקיבוץ לעלייה ונשארו כל היתר. אני החלפתי את סדרן העבודה והגזבר היה דוד סקוצנדק. הוא התחיל לעבוד ב"בריהה". המזכירות וכל התפקידים התחלפו. סימה ואלי ז'וקובסקי גם גרו בלודג', הם עבדו באיזה מפעל קטן, וגם מהקיבוץ היו כמה שעבדו שם. באותו זמן ילדה סימה את דובי, אני הייתי הסנדק.

באפריל 1947 נסענו לוורשה לאזכרת מרד גטו וורשה. עוד לא שיקמו את המקום. באותה שנה באו לפולניה שליחים מהארץ. אחד השליחים השם אברהם פשטיין מקיבוץ עמיר. הוא הביא לי שפופרת משחת שיניים ובה כמה דולרים מחנה. היו באים אלינו אישים מכמה ארצות, סופרים ומרצים. מדי פעם היינו מבקרים בקולנוע, בתיאטרון ואפילו פעם באופרה. בגלל האנטישמיות השתדלנו לא להתבלט.

המסלול לעלייה – 1947: בסוף אוגוסט 1947 עזבנו את לודג' בדרך לעלייה. הגענו לגבול הצ'כוסלובקי- "לודוויקה", "קלאצט" ו"קודבה" שם סגרו אותנו לכמה ימים, עד שב-1.9.47 בלילה עברנו את הגבול לצ'כוסלובקיה. הצ'כים קבלו אותנו יפה מאוד. הגענו לעירייה בשם "נכודי" ליום אחד, משם המשכנו למחנה מעבר ליד ברטיסלב; אחר-כך הגענו לווינה ונשארו שבוע ימים; שם ביקרנו בהרבה מקומות יפים והיסטוריים: כמו באופרה, בארמון כלשהו ובקבר הרצל שהיה עדיין שם. ב-13.9.47 הגענו לזלצבורג; וב-2.10.47 הגענו לגרצטרוט שבגרמניה. ב-9.10.47 עברנו ברכבת לצרפת והגענו לשפת הים ליד מרסיי ושם חיכינו לאונייה. שלושה שבועות בילינו יפה מאוד. יחד איתנו הגיעו לשם קבוצה של נוער מ"נוחם". מכל הבנות שהיו שם שמתי עין על אחת בשם רוזה. חברי גבר, הוא שעשה בינינו הכרה.

השייט בדרך לעלייה לארץ: ב-3.11.47 לפנות ערב עלינו על סירות גומי ושטנו מהר מאוד אל ספינת דייגים שקראו לה בשם "עלייה" והתחלנו להתקדם אל חופי הארץ. שבועיים ימים היינו בקרבת הארץ וב-16.11.47 לפנות בוקר עלינו על שרטון, ולא יכולנו להתקדם, אז עלינו על סירות, ובעזרת חבלים ארוכים משכו אותנו לחוף. זה היה בקרבת נהריה. החיים על

הספינה היו קשים מאוד אבל היה שמח. משום מה, האוכל העיקרי היה תאנים. כמעט כולם הקיאו. רק רוזה הסתובבה ועזרה הרבה. הסתובבנו בקרבת חופי הארץ ולא יכולנו להגיע אל חופי הארץ, מכיוון שאוניות של הבריטים הסתובבו בסביבה, ואנחנו העמדנו פנים שאנחנו דייגים ובאמת דגנו כמה דגים. כל הימים היינו בבטן האונייה והיה צפוף מאוד. 180 איש ואישה. רוזה נשכבה ליד אחד הדגים והם היו באותו גודל.

הגלים היו גבוהים מאוד וזה היה מסוכן מאוד. פחדנו שנטבע.

חוף נהריה- הגענו ארצה בשלום: בספינה התקרבת יותר לרוזה והצעתי לה את הכתובת של חנה כדי שנוכל לשמור על קשר. אז היא הציעה שנלך ביחד וכך היה. כשירדנו לחוף פיזרו אותנו לכמה יישובים – ליד נהריה- הבנים לקיבוץ מסריק והבנות לקיבוץ עברון. נשארתי בלי רוזה. אני והחברים שלי מצאנו אותה בקיבוץ עברון ואני עברתי אליה. התארחנו אצל משפחת מרים וישראל קימוביץ, אנשים נחמדים. היה להם תינוק – כמובן בבית התינוקות. שמרנו על קשר איתם כל השנים. הם בקרו אצלנו פעם אחת ואנחנו אצלם בחתונת בנם ועוד.

כל שנה שלחנו אחד לשני אגרת שנה טובה, עד שישראל נפטר. מרים נפטרה מספר שנים אחריו. הם שלחו לנו חוברת על בנם שנפל במלחמת יום כיפור. עצוב.

בעברון היינו בסה"כ ארבעה ימים, ואלה היו ימי שמחה ואושר. הקיבוץ שמח איתנו בערבים, יצרנו קשרים עם כמה מהחברים, זיכרונות נעימים. יש לי גם זיכרונות נעימים מכפר- מסריק. בסוף 1947 לאחר שהיינו כמה ימים בקיבוץ עברון, באו אלינו חנה ונתן ולקחו אותנו, אותי ואת רוזה, לעמיר, ועשו לנו "דצ'ה" (נופש) של 3 שבועות. לא נתנו לנו בשום אופן לעבוד במשהו, המעניין שגם יתר החברים היו בדעה הזאת. לא הרגשתי טוב עם זה. אני זוכר שנתן לקח אותי לבריכות הדגים – השיט אותי בסירה על המים. בשבילי זה היה פנטסטי.

שם גם נפגשתי עם אנשי "קובל" מהשומר-הצעיר. העליתי זיכרונות עם מנדל אלפרט, יצחק וויסברוט, מלכה, סימה ועוד. בעיקר שוחחתי עם קוקה שאחותה מיקה הייתה חברה שלי משך תקופה מסוימת, אך היא לא הייתה בקיבוץ בראדום. חנה דאגה לנו מאוד. היא עבדה אז כמטפלת בבית הילדים. נהגנו לבקר אותה במקום עבודתה והתרשמנו ממנה עמוקות. רוזה ואני נהגנו לטייל הרבה ברגל בקיבוצים בסביבה לאורך הירדן, בפרדסים ובמשק. ארנון היה אז בן 4. כבר אז הוא היה מארח למופת.

לא עבר הרבה זמן, ומלחמת העצמאות התחילה, ואז התחילו החיים הקשים בעמיר. בהתכתבות בינינו היא לא התלוננה ואני לא תיארתי לעצמי כמה קשה היה להם בהשוואה אלינו. אחרי שכבשנו את בית-שאן הוקל אצלנו המצב הביטחוני, ואצלם זה רק התחיל. בכל אופן, מאז שהגעתי ארצה, חנה המשיכה להיות האמא שלי; כמו אחרי מות אימי המשיכה לדאוג לי ולעזור יחד עם נתן. אפילו שכל השנים היה להם יותר קשה, ואם אני הייתי מביא להם משהו, אז היא עשתה בעיות. בחגים פסח וראש השנה חגגנו אצלם ואיתם, כל השנים. היא שמרה את המכתבים שקיבלה מהבית בקובל ומהקרובים עד לשואה, ושמרה גם את המכתבים שלי מתל-עמל; שנה לפני מותה היא נתנה לי את כל המכתבים והגלויות, וכעת אני שומר אותם. מדי פעם אני מציץ ונזכר במשפחה שלי שהייתה ואיננה עוד, וגם על שלוש שנות החיים שלנו בתל-עמל.

זיכרונות שקשורים בעיקר עם חנה ונתן: חנה הגיעה ארצה 7 שנים לפניי. שבע השנים האלו היו קשות מאוד. אני לא ידעתי מזה; מובן שהיא לא גילתה לי איזה סבל היא עברה. אפשר להגיד שכל חברי הקיבוץ סבלו הרבה: העברות ממקום למקום, ובסוף מקום ההתיישבות הרחק ממרכז הארץ, זה התנקם בהם כל השנים. במלחמת העצמאות היו מוכרחים לפנות את הנשים והילדים מהקיבוץ לחדרה. הכי טרגי היו הלידות שלה. קשות היו גם השנים האחרונות של נתן, כמה הוא סבל ואיזו טרגדיה זה היה בשבילה. גם השנים האחרונות שלה עצמה היו קשות מאד עבורה. היא הלכה והצטמקה, עד שכבר אי אפשר היה להכיר אותה. היא הייתה אומרת "גיט אינדרערד", ובאמת עכשיו בטח יותר טוב לה. הילדים שלה בטח יודעים כמה היא סבלה ודאגה להם. אה, כמה היא אהבה את הילדים שלה! ונתן עם השקט הנפשי שלו, רק הם יודעים וידעו להעריך את זה עד יום מותה.

החיים בתל-עמל – 11/12/47: ב- 11/12/47 בא אלינו ישראל שקלר מתל-עמל (ניר-דוד) ונסענו איתו לתל-עמל- קיבוץ- האם שלי. הגרעין שלנו מראדום, שנקרא: "בחזית" מנה למעלה ממאה חברים וחברות, וגם לחברי תל-עמל היה בערך אותו מספר חברים, וכך הפכנו שותפים לזכויות ולחובות. כשעברנו לתל-עמל המשכנו כמה ימים להתאקלם ויצאנו לעבודה בלי בעיות.

גם בתל-עמל קיבלו אותנו יפה מאוד. בתחילה נתנו לנו חדר בבניין קומתי בנוי או יצוק, זה היה שיא הקידמה אז. גרנו שם 3 חודשים. משם עברנו לגור באוהל – אינני זוכר כמה זמן גרנו באוהל. נאלצנו להשתמש בכילה נגד יתושים. לידינו הייתה משאבת מים ובכל פעם שהפסיקה לעבוד התעוררנו. בכל זאת, אנו זוכרים תקופה זו לטובה ולא לרעה. אף אחד לא הפריע לנו. האוהל עמד שפת הנחל "אסי".

כעבור זמן מה עברנו לגור ב"רכבת", זה היה מעין צריפון של חדר אחד שעמד על ארבעה עמודים. גם הוא היה על שפת הנחל. הוא היה עלוב מאוד. אינני זוכר שירותים בצריפון או ליד האוהל. הרהיטים והמצעים היו די עלובים, אך זה היה המצב אצל כולם, ולכן אין טענות. משטר הקומנה היה חמור מאוד. ילידי הארץ סבלו יותר. איך אמר שלום עליכם: "טוב לי, יתום אני".

חוינו גם רעידת אדמה קלה ב-1949. אמנם לא נפלתי מהמיטה, אך הצריף רעד. ב- 1950 ירד שלג רציני שגרם נזק רב. הוא שבר את העצים הטרופיים וגגות רעפים. לילדים וגם לילידי הארץ זו הייתה ממש אטרקציה. העבודה הראשונה שלי בקיבוץ הייתה להעמיס עגלות חציר, קש, בקלשון. זו הייתה עבודה קשה מאוד. אחר כך עבדתי בבריכות דגים, כמובן בצורה פרימיטיבית. סחבנו את הרשת כשאנחנו בתוך המים. סבלנו בעיקר מהברחשים, הם חדרו לאוזניים, לעיניים ולכל מקום. כמו כן, סבלנו מאוד מהזיעה. אחר כך עברנו לשיטות מתקדמות יותר. המשק התקיים אז מחקלאות. לאחר מכן, עברתי לעבוד בבניין כשמרכז קבוצת הבניין היה צבי פ. והעובדים: שמואל, הילל, יענקל'ה ועוד: בנינו בתים מהיסוד ועד גמר הגג. את הטיח והגמירות עשו מומחים מבחוץ. סוף סוף עבדתי במקצוע שלי. העבודה הראשונה של רוזה הייתה במטבח. אחר כך בגן ירק ועד שעזבנו את הקיבוץ היא עבדה ברפת. היא לא אהבה את החיים בקיבוץ משום מה וזה בא לידי ביטוי בעובדות שונות בשטח. גם אני לא הייתי מרוצה לחלוטין מהנהלת הקיבוץ. למשל ביקור קרובים. למזלנו לא היו לנו הרבה קרובים... הקרובים של רוזה הזמינו אותנו אליהם לתל-אביב לחג. משפחה רגילה: הבעל יצחק ואשתו מינה ולהם שתי בנות קטנות. הוא היה נגר בסולל-בונה והיא מורה. רצינו לקחת איתנו מזון אך אמרו לנו שלא מגיע לנו. פניתי למרכז הבניין שלי והוא הקים שערורייה. כאמור, ב- 16/11/47 עלינו ארצה, וב- 17/11/48 התחתנתי עם רוזה באופן רשמי כמו שכתוב: נסענו לעפולה אל רב העיר ועשינו זאת. באותו זמן גרו בעפולה קרובי משפחה שלי- חיה ודויד פרשר שעזרו לנו להתחתן. הם השאילו לנו טבעת, אספו ברחוב מניין אנשים, הרב העמיד את החופה והשיא אותנו. אז רוזה הייתה בת 21 בקירוב, ואני בן 31. רוזה נולדה בעיר "פולטוקס" ליד וורשה. כשהתחילה המלחמה היהודים ברחו מהעיר וביניהם גם המשפחה של רוזה. הם הגיעו לקובל ושם כבר שלטו הרוסים. בהמשך הם הגיעו לבריה"מ וחיו שם חיים קשים מאוד. אביה מת באמצע הנסיעה. זה היה טראגי מאוד. שנתיים לאחר מכן, נפטרה גם האם. לבסוף, הם שבו לפולין.

ב- 12/1/1950 חברי מקבוצת פועלי הבניין התחילו להכות אותי. למה? שאלתי והם ענו: נולד לך בן, אז מגיע גם לך שיכאב לך קצת. זה היה הנוהג שגם לבעל יכאב קצת.

הלידה הייתה רגילה; שקל 3.200 ק"ג וקראנו לו אברהם על שם אבי ז"ל. שבוע ימים לאחר הלידה הרופא עשה לו ברית-מילה. לי לא התירו להיות נוכח -רק קראו לי לשותת לחיים. חיי התרבות בקיבוץ היו נהדרים: ביקרו אצלנו הצי'זבטרון, שושנה דמארי, ונסענו לראות הצגות כמו: "העצים מתים זקופים" עם חנה רובינא, "בערבות הנגב", ו"הוא הלך בשדות". ראינו את להקת הנחל ועוד. ביקרנו בקיבוצי הסביבה כמו: בית אלפא, חפציבה, במסילות, בעין חרוד וגם בסחנה.